

⁸⁹ Крутіков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – С.34.

⁹⁰ Фомин П.И. Краткий очерк истории съездов горнопромышленников Юга России. – Х., 1908. – С.11.

⁹¹ Крутіков В.В. Вказ. праця. – С.38.

⁹² Белінський Є.Ф. Розвиток залізничного транспорту України в період промислового капіталізму (друга половина XIX ст.) // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду. – К., 1963. – С.117.

⁹³ Там само. – С.129, 130.

⁹⁴ Погребинский А.П. Строительство железных дорог в пореформенной России и финансовая политика царизма (60–90 гг. XIX в.) // Исторические записки. – Т.47. – 1954. – С.163.

⁹⁵ Темірова Н.Р. Вказ. праця. – С.214.

⁹⁶ Соловьёва А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. – Москва, 1975. – С.107.

⁹⁷ Там же. – С.102–103.

⁹⁸ РДІА. – Ф.268. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.5.

⁹⁹ Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX в.). – С. 271.

The article reveals place and role of gentry's manufacturing activities in Ukraine during the XIX century. It analyzes government policy concerning support of landowners' manufactures, generalizes information about the character and branches of manufacturing activities of the gentry. The author examines specific features of these branches, which were directly connected with landownership.

Г.Ю.Баженова*

ЗМІНИ У ФАХОВІЙ ПІДГОТОВЦІ ІСТОРИКІВ У РОСІЙСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ 60–70-х рр. XIX ст.

Статтю присвячено дослідженню проблеми реформування системи підготовки викладачів для вищої школи Російської імперії за часів правління Олександра II. На прикладі виховання національних кадрів історичної науки проаналізовано причини, динаміку, характер цих перетворень та розглянуто їхні наслідки з погляду заповнення університетських кафедр доцентами і професорами та можливої верифікації форм викладання. Особлива увага приділяється з'ясуванню ефективності закордонних стажувань у практиці російських університетів, зокрема їхньої ролі у вихованні істориків-професіоналів.

Російська імперія стала на шлях розбудови власної університетської системи лише з середини XVIII ст. Незважаючи на це, за короткий історичний термін ця система набула завершеного вигляду і вже на початок XX ст. охопила всі регіони імперії, за винятком Східного Сибіру та Кавказу. Було засновано університети в Москві (1755 р.), Дерпті (1802 р.), Вільно (1803–1832 рр.), Казані (1804 р.), Харкові (1804 р.), Варшаві (1816 р.), Петербурзі (1819 р.), Києві (1834 р.), Одесі (1865 р.), Томську (1878 р.), Саратові (1909 р.), Пермі (1916 р.). У 1811 р. до складу російських було зараховано Гельсінгфорський університет. Відкриття нових навчальних закладів спричинило гостру потребу в науково-педагогічних кадрах, особливо на історико-філологічних факультетах університетів. Зауважимо, що підготовка професійних викладачів історії зав-

* Баженова Ганна Юріївна – аспірантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

жди розглядалася урядовими колами як засіб ідейного виховання суспільства, тому була важливою ланкою університетської освіти. З огляду на те, що в Росії система вищої освіти формувалася в умовах сильної централізації державної влади, саме на істориків покладалася функція захисту державницьких підвалин могутньої імперії¹. 60-ті рр. XIX ст. позначилася значною лібералізацією громадсько-політичного життя, що, насамперед, пов'язувалося з ім'ям нового царя. Період правління Олександра II ознаменувався розробкою та проведенням цілої низки реформ. Однією з перших стала реформа університетської освіти, яка істотно загострила уже наявну проблему поповнення професорського складу, оскільки статут 1863 р. значно збільшив кількість кафедр в університетах. Для її вирішення протягом 1860-х рр. було вироблено цілу низку заходів, яку тоді умовно називали системою «професорських стипендіатів».

Дореволюційна історіографія цієї проблеми мала переважно описово-узагальнювальний характер і тому давала лише загальну характеристику порядку виховання кадрів для вищої школи Російської імперії². Серед радянських авторів, які торкалися означеної теми в ракурсі вивчення історії російської університетської освіти, слід назвати праці К.Галкіна³, Р.Еймонтової⁴ та Є.Соболевої⁵. Значно більшу увагу вивченню системи підготовки викладачів, зокрема функціонуванню інституту «професорських стипендіатів», приділяє сучасна російська історіографія. Насамперед слід виділити праці А.Авруса⁶, А.Іванова⁷ та колективну монографію «Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года»⁸. Особливо цікавими для нас є розвідки В.Чеснокова, який звертається саме до політики російського уряду щодо університетської історичної науки та освіти протягом XIX ст.⁹ Серед сучасних українських дослідників, які займаються цією проблемою, слід виокремити роботи С.Стельмаха. З огляду на те, що результатом освітніх реформ початку 1860-х рр. стало значне поглиблення контактів Російської імперії з європейським науковим світом, автор намагається вивчити характер впливу західноєвропейської історичної думки на вітчизняну дореволюційну історіографію¹⁰. Утім, наявна історіографія теми лише частково розкриває виділену нами проблему і не дає змоги комплексно поглянути на причини, характер та наслідки реформування системи підготовки професійних істориків. Відповідно, метою даної статті є спроба дослідити зміни у фаховій підготовці майбутніх викладачів російської вищої школи, зокрема кадрів історичної науки, після прийняття університетського статуту 1863 р. Насамперед слід визначити ефективність проведених реформ із погляду заповнення університетських кафедр доцентами і професорами та можливого урізноманітнення форм викладання.

Зважаючи на те, що проблема недоукомплектованості університетських кафедр була гострою, вона достатньо добре відображена в джерелах. Перш за все слід виділити джерела офіційного походження, зокрема університетські статuti 1835 і 1863 рр., які чітко визначали число кафедр і кількість викладачів на кожному факультеті, та спеціальні циркуляри міністерства народної освіти (далі – МНО), які містять цінну інформацію про кількість вакантних кафедр у кожному університеті напередодні та після впровадження статуту 1863 р. Ці матеріали дозволяють з'ясувати причини, які підштовхнули МНО вкотре звернутися до практики командирів за кордон молодих учених. Загальну динаміку кількісного зростання викладацького складу російських університетів протягом 1860–1870-х рр. значною мірою допомагають скласти щорічні звіти МНО. Статистичні дані про зміни кількості викладачів історико-філологічних факультетів у російських університетах загалом і окремо по кафедрах історичного профілю станом на перше півріччя 1875/1876 рр. містять матеріали опубліковані спеціально створеною комісією з перегляду статуту університетів 1863 р., яка діяла протягом 1875 р.

Окремий блок джерел становлять спеціальні правила для відправлених за кордон «професорських стипендіатів», що визначали загальні умови стажування. Окрім цих правил для кожного стипендіата його професор-наставник складав спеціальну Інструкцію, про виконання якої стипендіат мав звітувати МНО. Ці звіти мають для нас величезну інформативну цінність, оскільки в них подаються не лише характеристики навчального процесу різних європейських університетів, але й особисті оцінки методики викладання зарубіжних учених. Джерела офіційного походження були доповнені матеріалами приватного походження, зокрема спогадами вихованців Університету Св. Володимира Є.Тарле та В.Піскорського, де містяться особисті враження про лекційні та практичні заняття професорів, які свого часу пройшли стажування за кордоном. У цілому джерельна база дослідження достатньо репрезентативна, що дає змогу вирішити поставлене автором завдання.

Загальновідомо, що важливу роль у формуванні російської університетської системи відіграли німецькі університети, які стали не лише зразком для наслідування, але й джерелом її наповнення професурою: спочатку шляхом прямого запрошення вчених, потім – навчання в Німеччині майбутніх російських професорів. Так, на початку XIX ст. більш, ніж півсотні німецьких професорів посіли кафедри в Московському, Харківському та Казанському університетах. Зокрема в Харківському університеті протягом 1805–1814 рр. працювало 47 професорів і ад'юнктів, з яких 29 були іноземцями. Особливо значне місце в розвитку російської вищої освіти на початку XIX ст. належало викладачам Геттінгенського університету, яких лише до Казані приїхало дев'ять. Іноземних професорів привертало до Росії, по-перше, кращі матеріальні умови, оскільки російська професорська платня з різними доплатами перевищувала заробітну плату в європейських університетах, по-друге, можливість працювати в новостворених російських університетах за умов приязного ставлення влади до освіти студентів. Однак такі заходи МНО значно зменшили спроможність російських професорських корпорацій до відтворення свого складу, що об'єктивно зумовлювало їхнє «старіння» та зниження наукового рівня¹¹.

Критичне становище з вихованням вітчизняних науково-педагогічних кадрів змусило МНО відкривати спеціальні центри з їхньої підготовки. Характерно, що з самого початку XIX ст. в урядових колах утвердилася практика відправлення майбутніх університетських викладачів за кордон для ознайомлення з досягненнями західноєвропейської науки, що ставало завершальним етапом у їхньому професійному становленні. Наприклад, у 1808 р. за кордон було відправлено 12 випускників Головного педагогічного інституту в Петербурзі, серед них, зокрема, були майбутні професори О.Галіч та О.Куніцин, а також відомий автор підручників з історії І.Кайданов. Наступним кроком стало заснування у 1827 р. спеціального центру з початкової підготовки наукової зміни для всіх російських університетів – Професорського інституту при Дерптському університеті. На той час останній мав славу провідного вищого навчального закладу Росії і був своєрідним містком між Росією та Західною Європою, оскільки переважну більшість його професорсько-викладацького складу становили етнічні німці та вихідці з Прибалтики. Професорський інститут за відносно короткий час мав дати своїм вихованцям науково-педагогічну підготовку високого рівня з отриманням наукового ступеня, що давало можливість викладати на університетських кафедрах. Для підготовки молодих викладачів університетам пропонувалося відправляти своїх найкращих випускників та студентів до Дерпту. Там вони мали скласти іспити та пройти трирічне навчання під керівництвом місцевих професорів (згодом термін подовжили ще на один рік). Після закінчення терміну перебування у Дерпті вихованців інституту відправляли на два роки за кордон «для подальшого удосконалення в науках». Під час закордонного ста-

жування молоді люди відвідували Берлін та Відень, де слухали лекції відомих учених, встановлювали з ними контакти, знайомилися з методиками викладання, лікування та досліджень. Загалом інститут закінчило 22 викладачі, серед них і такі відомі в майбутньому вчені-історики, як М.Куторга та М.Лунін¹². 1838 р. Професорський інститут припинив своє існування, адже розглядався урядовими колами лише як тимчасовий захід, спрямований на термінову підготовку висококваліфікованих викладачів¹³. Характерно, що російські університети перейняли із практики Інституту традицію відрядження за кордон своїх випускників для підготовки до професорського звання, яка проіснувала до 1848 р. За це десятиліття школу закордонного стажування пройшли Т.Грановський, П.Кудрявцев, О.Бодянський, І.Срезневський, М.Благовещенський, П.Леонтьєв, Є.Осокін та інші відомі вчені. Загалом протягом 1808–1860 рр. у таких відрядженнях побувало близько 150 майбутніх докторів, професорів, магістрів, кандидатів та вчителів гімназій¹⁴.

Утім, описані заходи МНО з підготовки викладачів не змогли остаточно задовольнити потреби університетів у кваліфікованих кадрах, яка постійно зростала. Значно гальмувала процес заміщення вакантних університетських кафедр доволі складна і тривала процедура отримання наукових ступенів. Безпосередній вплив на поглиблення цієї кризи мали революційні події в країнах Європи 1848–1849 рр. У часи «похмурого семиріччя» урядової політики (1848–1855 рр.) було переглянуто всі результати освітніх реформ С.Уварова, а головне, висловлено сумнів щодо «благонадійності» та «корисності для держави» університетської науки досягнутого рівня. МНО прийняло низку постанов, які забороняли закордонні відрядження «з науковою метою», запрошення до Росії викладачів-іноземців та вводили суворі обмеження на отримання університетами й приватними особами зарубіжної наукової літератури¹⁵. Особливо потерпіли від цього науковці, які займалися історією, літературою, археологією та мистецтвом Західної Європи, адже вони фактично позбавлялися джерельної бази для досліджень та можливості спілкування з закордонними колегами. Вочевидь, стан університетів в останні роки царювання Миколи I з багатьох поглядів можна назвати важким, тому критика університетського життя, яка розгорнулася на початку епохи Великих реформ, торкалася саме цього питання.

Коли революційна хвиля стихла, почали скасовуватися попередні обмеження, зокрема відновилися контакти з європейським науковим світом шляхом закордонних відряджень «з науковою метою» та «для підготовки до професорського звання»¹⁶. Безумовно, ці процеси були пов'язані з приходом до влади нового царя Олександра II (1855–1881 рр.), правління якого характеризувалося значною лібералізацією суспільного життя в Російській імперії. Однак ще болісно відчувалися відгомони «похмурого семиріччя». Так, за даними МНО на вересень 1862 р. в Казанському, Московському, Санкт-Петербурзькому, Харківському університетах та Університеті Св. Володимира була вакантна 31 кафедра, тобто вони не мали жодного доктора наук чи викладача відповідного предмета. У скрутному становищі перебувало викладання російської історії після звільнення таких видатних спеціалістів як М.Костомаров (Санкт-Петербург), П.Павлов (Київ) та А.Щапов (Казань). Лише в Московському та Харківському університетах кафедри російської історії були заміщені (відповідно С.Соловйовим та О.Зерніним)¹⁷.

Прийняття нового університетського статуту 1863 р. значно поглибило цю кризу. Якщо за попереднім статутом 1835 р. кількість кафедр в університетах мала дорівнювати 34 при 39 професорах, то за статутом 1863 р. вже 53 при 57 професорах¹⁸. Відповідно, зростання кількості кафедр потребувало розширення викладацького складу (професорів та доцентів) у шести російських університетах на 222 місця. Історико-філологічний факультет за новим статутом скла-

дався з 11 кафедр¹⁹, а саме: філософії, грецької словесності, римської словесності, порівняльної граматики індоевропейських мов, історії російської мови та російської літератури, історії загальної літератури, слов'янської філології, загальної історії, російської історії, церковної історії, теорії та історії мистецтв²⁰. Курси з історичних дисциплін забезпечувалися чотирма останніми кафедрами, з них кафедри церковної історії й теорії та історії мистецтв були новими і потребували відповідних фахівців. Зауважимо, що їхнє фінансування і заміщення передбачалося лише з 1 січня 1867 р.²¹ В умовах незавершеності автономізації філології та історії в руслі наукових традицій XVIII ст., викладання низки предметів історичного профілю забезпечувалася іншими кафедрами факультету, а саме класичної філології, слов'янської філології тощо²². Загалом на історико-філологічному факультеті мало налічуватися 12 професорів та 7 доцентів, яким доручалося викладання 19 предметів²³.

Результатом проведених реформ станом на травень 1865 р. кількість вакантних кафедр у п'яти російських університетах (без Дерптського) зростає з 31 (вересень 1862 р.) до 82, з них 28 – по історико-філологічному факультету. На кафедрах історичного профілю бракувало двох викладачів загальної історії, трьох – російської історії, чотирьох – теорії та історії мистецтв та п'яти – історії Церкви²⁴. Слід зауважити, що іншим джерелом поглинання наукових кадрів стали відкритий в Одесі (1865 р.) та відновлений у Варшаві університети (1869 р.). Їхні штати, зокрема, передбачали створення 129 нових професорських місць²⁵. Отже, протягом другої половини 60-х рр. XIX ст. криза з нестачею науково-педагогічних кадрів в російських університетах поглиблювалася і далі.

Для вирішення назрілої проблеми МНО на чолі з О.Головніним (1861–1866 рр.) звернулося до перевіреної практики направлення випускників університетів за кордон, однак масштаби цього заходу значно перевищили попередній досвід. 10 березня 1862 р. Олександр II задовольнив клопотання міністра народної освіти про відправлення за кордон молодих учених, на що кожному з них мала виділятися сума від 1600 до 2400 руб. щорічно²⁶. Примітно, що лише протягом вказаного року, тобто ще напередодні впровадження в життя нового університетського статуту, до країн Європи виїхало 46 осіб; деякі з них уже розпочали свою педагогічну діяльність у гімназіях. Для поглиблення знань з історичних дисциплін за кордон виїхали В.Василевський, В.Гер'є, А.Миротворцев, М.Михайлов, В.Хорошевський та І.Шиховський; на початку 1863 р. до них приєдналися А.Копилов та М.Стефанович²⁷. Згідно зі спеціально виробленими правилами, стипендіати мали пройти 2–3-річний курс навчання при обраних ними західноєвропейських університетах, на що кожному виділялася сума до 1600 руб. щорічно. Для керівництва російською науковою молоддю до Гайдельберга було спеціально відряджено таємного радника М.Пирогова, який мав допомагати стипендіатам обрати потрібні навчальні заклади та полегшувати доступ до європейських лабораторій, архівів та бібліотек. Кожні три місяці молоді люди мали звітувати про свої наукові студії Департаменту народної освіти, а після повернення на батьківщину зобов'язувалися відпрацювати при МНО по два роки за кожний рік перебування за кордоном²⁸.

Окрім ознайомлення з методикою викладання предмета своєї спеціалізації у європейських університетах, професорським стипендіатам доручалося також збирання відомостей про стан і організацію європейської науки. Тому значну частину їхніх звітів становить не лише аналіз відвіданих лекцій та семінарів, методики викладання того чи іншого професора, особисті оцінки зарубіжних учених, їхнього стилю викладання, ставлення до студентів, але й описи університетів, музеїв, архівів, лабораторій та інших наукових установ. Практично завжди ці сюжети були пов'язані з перспективою використання зарубіжного досвіду у вітчизняних університетах та наукових установах²⁹. Незабаром звіти про-

фесорських стипендіатів почали публікувати під окремою рубрикою в «Журнале министерства народного просвещения», однак, починаючи з 1873 р., ця функція вже покладалася на університетські видання³⁰. Зауважимо, що навіть сьогодні ці звіти є цінним джерелом з організації європейської науки другої половини XIX ст.

Утім, самі закордонні відрядження вимагали значних фінансових витрат, тому МНО починаючи з другої половини 60-х років XIX ст. взяло курс на підготовку науково-педагогічних кадрів безпосередньо при російських університетах. Так, якщо протягом 1862–1865 рр. загальна сума державних асигнувань на підготовку майбутніх викладачів становила 372 тис. руб., то з 1866 по 1871 рр. – усього 266 тис. руб.³¹ Примітно, що розмір стипендії для осіб, яких залишали для вдосконалення в науках при Університеті Св. Володимира, становив лише 400 руб. на рік³². Практика закордонного стажування зберігалася й надалі, хоча і в значно менших обсягах. Зокрема, якщо протягом 1862–1865 рр. при російських університетах значилося лише 5 професорських стипендіатів, то в 1867 р. – 42. У 1870 р. у Росії нараховувалося вже 67 професорських стипендіатів, з яких лише 16 працювали за кордоном; в 1876 р. кількість останніх зменшилася до 12 осіб з 91³³.

Вочевидь, така різка зміна курсу була зумовлена призначенням нового міністра народної освіти Д.Толстого (1866–1880 рр.). За сприяння університетських рад та попечителів навчальних округів МНО виробило нові більш деталізовані правила, які було закріплено в спеціальній постанові від 27 березня 1867 р.³⁴ На відміну від вимог 1862 р., зазначалося, що за кордон для підготовки до професорського звання терміном не більше, ніж два роки, мали відправлятися молоді вчені «переважно по тих університетських кафедрах, які особливо потребують викладачів». Для цього кожному зі стипендіатів щорічно видавалося 1200 руб., що на 400 руб. менше за попередньо встановлену суму. Проте вже 5 жовтня 1867 р. МНО спеціальною постановою збільшило її до 1500 руб.³⁵ Усім професорським стипендіатам обов'язково мала видаватися спеціальна інструкція. Як приклад наведемо позиції інструкції, даної майбутньому професору Університету Св. Володимира І.Лучицькому: «1. Магістрант зі Всесвітньої Історії Іван Васильович Лучицький відряджається до Німеччини, Франції та ін. держав Західної Європи для вивчення Всесвітньої Історії та ознайомлення зі способами викладання цього предмета. 2. Із закордонних Університетів Лучицький зобов'язаний відвідати переважно Берлінський та Лейпцизький; бажано було б також, аби Лучицький ознайомився з заняттями в Історичних Семінаріях Німецьких університетів та École des Chartes (Школа хартії – Г.Б.) в Парижі. 3. Стосовно спеціальних занять та обов'язкового слухання лекцій в Іноземних Університетах, то Лучицький зобов'язаний виконати частину своїх занять під керівництвом одного з професорів Німецьких Університетів. 4. Звіти про свої заняття Лучицький повинен надсилати до Міністерства Народної Освіти три рази на рік, звертаючи в них увагу переважно на предмет своїх спеціальних занять»³⁶.

Інший стипендіат Університету Св. Володимира Ф.Фортинський був відряджений до Німеччини, Франції, Італії та інших держав Західної Європи для ознайомлення з методикою викладання загальної історії переважно в університетах та історичних семінаріях Берліна, Ляйпцига, Геттінгена, École des Chartes в Парижі. Як зазначалося у відповідній інструкції, окрему увагу він мав приділити вивченню улаштування закордонних допоміжних наукових установ, особливо музеїв старожитностей³⁷. Отже, у порівнянні з попередніми правилами, вводилася чітка регламентація наукових занять професорських стипендіатів. Це, звісно, може розглядатися як обмеження їхньої свободи, проте на фоні ліквідації посади закордонного наставника-керівника такий контроль, на нашу

думку, лише допомагав молодим ученим сконцентрувати свої сили, адже самі інструкції склалися професорами російських університетів, котрі свого часу також пройшли школу закордонного стажування і, відповідно, могли порадити, як найвдаліше розподілити свої зусилля та час для досягнення найвищих результатів.

Статистичні дані свідчать про масовість інституту професорських стипендіатів за часів правління Олександра II. Лише протягом 1862 – початку 1867 рр. до країн західної Європи виїхало 109 осіб³⁸. Загалом за період з 1863 по 1873 рр. у лавах професорських стипендіатів при російських університетах (без урахування Варшавського та Дерптського) перебувало 282 випускники. Із них 57 – на історико-філологічному факультеті, 74 – на фізико-математичному, 110 – на юридичному, 36 – на медичному та 5 – на факультеті східних мов (Санкт-Петербурзький університет)³⁹.

Безпосереднім результатом тривалого шляху професорського стипендіата ставало здобування наукових ступенів магістра чи доктора наук, що відкривало шлях для викладацької діяльності в університетах. Загалом протягом 1863–1874 рр. ступінь доктора отримало 572 особи, магістра – 280, з них по історико-філологічному факультету, відповідно 62 та 58⁴⁰. Цікаво, на нашу думку, буде простежити динаміку зростання кількості викладачів російських університетів. Так, якщо у 1867 р. загальна кількість професорів і доцентів з прозекторами у семи російських університетах становила 297 осіб, то на кінець 1870 р. їхня кількість сягнула вже 429 (хоча статут 1863 р. передбачав 614 осіб у восьми університетах). Відповідно, на початку 70-х рр. XIX ст. в університетських лавах бракувало ще 185 професорів та доцентів⁴¹. Поступово ці кількісні показники зменшувалися і на початок 1877 р. нестача становила вже 143 особи⁴².

Звертаючись до якісних змін на історико-філологічних факультетах, зауважимо, що за університетським статутом 1863 р. (§13), який поширювався на шість російських університетів, на них мало працювати 12 професорів та 7 доцентів, не враховуючи професора богослов'я. На практиці в перше півріччя 1875/76 навч. року нараховувалося: у Санкт-Петербурзькому університеті 10 професорів та 8 доцентів (включно з 1 позаштатним викладачем), Московському відповідно – 10 і 5 (з 2 позаштатними викладачами), Казанському – 5 і 5 (з 3 позаштатними викладачами), Харківському – 8 і 2, Київському – 6 і 5, Новоросійському – 6 і 4 (з 2 позаштатними викладачами). Отже, їм не вистачало 27 (з 72) професорів й 21 (з 42) доцента (якщо не враховувати позаштатних викладачів, які не мали необхідного наукового ступеня), що разом становило 48 викладачів, тобто 42%. Варшавський і Дерптський університети мали власні статuti. Так, на історико-філологічному факультеті першого з них мало нараховуватися 11 професорів та 6 доцентів, насправді у зазначений час працювало, відповідно, 9 та 6. Штати Дерптського університету передбачали усього 40 професорів та 10 доцентів на п'яти факультетах (з богослов'ям) без розподілу на факультети, з них п'ята частина (8 професорів і 2 доцента) працювала на історико-філологічному факультеті. Цікаво проаналізувати ситуацію на кафедрах історичного профілю, яка склалася впродовж першого півріччя 1875/76 навч. року. Виявилось, що в шести російських університетах у найкращому становищі перебували кафедри церковної історії, кожна з яких мала по одному викладачу, та загальної історії, на яких працювало 13 викладачів, включно з 2 позаштатними. Кафедра теорії та історії мистецтв мала по викладачу в Університеті Св. Володимира, Московському та Санкт-Петербурзькому університетах; кафедра російської історії, відповідно, налічувала 8 спеціалістів у 4 університетах (по два в кожному) і жодного – в Новоросійському та Харківському (в останньому означений предмет тимчасово викладав професор загальної історії)⁴³. Отже, порівнюючи ці показники з наведеними вище даними за 1865 р.,

бачимо, що за десять років становище з викладачами на кафедрах історичного профілю в російських університетах змінилося на краще. Особливо яскраво це проявилось у збільшенні числа спеціалістів з загальної історії, що, на нашу думку, стало результатом численних закордонних відряджень до країн Західної Європи.

Такі подорожі давали можливість майбутнім професорам не лише опрацювати необхідні для написання дисертації джерела та літературу, але й знайомитися з відомими вченими та провідними течіями наукової думки тієї чи іншої країни, а також з педагогічною практикою європейських університетів у викладанні історичних наук. Творче сприйняття зарубіжного досвіду, особиста практика спонукали російських істориків до створення ефективної системи навчання, спрямованої на стимулювання інтелектуальної діяльності студентів. Такі прагнення стали підґрунтям для утвердження поряд з лекціями такої форми самостійної роботи студентів з джерелами як семінари. Вони започатковувалися зусиллями професорів, які пройшли школу семінарів у німецьких університетах під керівництвом Л.Ранке, Т.Моммзена, Г.Вуттке, Г.Вайца, Г.Бруннера та ін. Традиційно засновником історичних семінарів вважають Леопольда фон Ранке (1795–1886 рр.), який з 1825 р. почав працювати в Берлінському університеті, а у 1834 р. очолив там кафедру історії й створив власну школу німецьких істориків, представники якої згодом посіли практично всі кафедри історії в німецьких університетах. Уже у 60-х рр. XIX ст. історичні семінари існували в усіх університетах Німеччини, а в найбільших із них – Берлінському, Бреславльському, Гайдельберзькому, Тюбінгенському та Боннському – вони мали свої статuti⁴⁴.

Перша спроба проведення семінарів у російських університетах пов'язана з іменами іноземних викладачів. Наприклад, К.Роммель згадував про започаткування ним у Харківському університеті на початку XIX ст. філологічних семінарів, «де готувалися та викладалися основні розділи вищої граматики, критики, герменевтики та археології»⁴⁵. Однак в умовах суворого контролю навчального процесу така форма не переросла у звичайний для європейських університетів семінар, а поступово трансформувалась у т. зв. «практичні заняття» та «репетиції», які змістовно являли собою «вчені бесіди з викладачами». Траплялися лише поодинокі приклади творчої роботи викладачів зі студентами з метою їхньої поглибленої фахової наукової підготовки. Як правило, це відбувалося у приватному порядку, шляхом запрошення талановитих студентів на квартири професорів⁴⁶. Вважається, що перша спроба проведення таких семінарів належить професору Петербурзького університету М.Куторзі, який організував у себе вдома особливі вечірні бесіди зі студентами на кшталт німецьких «семінарів».

У російських університетах семінарський метод у наближених до європейських університетів формах поступово поширювався з другої половини XIX ст. і впроваджувався представниками генерації істориків-«шістдесятників». Перші семінарії на історико-філологічних факультетах почали проводити фахівці з загальної історії, серед них були професор В.Гер'є (Московський університет), В.Бауер (Петербурзький університет) та М.Петров (Харківський університет). Найбільш розвиненої форми семінар досяг у педагогічній практиці таких професорів, як П.Виноградов, М.Кареев, М.Богословський, О.Савін та ін. Він набув характеру невеликої наукової спілки, яка об'єднувала студентів різних курсів. Семінар фактично став ядром та прообразом наукової школи. Факторами, які визначали його успішність, були мистецтво керівника та добровільна участь студентів. У подальшому семінари почали запроваджуватися з курсу російської історії та теорії і історії мистецтв⁴⁷.

В Університеті Св. Володимира практика семінарів почала впроваджуватися зусиллями професорів І.Луцицького та Ф.Фортинського, які свого часу про-

йшли закордонну школу історичної підготовки. Так, І.Лучицький на початку 70-х рр. XIX ст. відвідував заняття Лейпцизького та Галльського університетів, паризької Школи хартій (École des Chartes) та Школи вищих наук (École des hautes études). Протягом літнього семестру 1873 р. він знайомився з методикою ведення практичних занять відомого спеціаліста з історії середньовічної Німеччини професора Лейпцизького університету Г.Вуттке. В історичних семінарах Г.Вуттке молодого вченого зацікавило те, що вони відрізнялися від традицій Л.Ранке, на основі яких створювалися семінари в більшості німецьких університетів. Головним тут було вивчення не одного джерела, а історичної події на основі низки джерел з одночасною їхньою критикою. Вказавши на позитивні моменти у діяльності семінару німецького професора, І.Лучицький звернув увагу на те, «як далеко розходиться теорія з практикою, як мало витриманим виявляється хід занять, яку масу труднощів доводиться долати і як, нарешті, мало результати відповідають сподіванням, внаслідок того, що семінарія зовсім не розрахована на здібності й рівень знань студентів»⁴⁸. Поряд із цим Г.Вуттке часто нав'язував учасникам семінару свою точку зору, що значно обмежувало їхню свободу та самостійність⁴⁹.

Саме тому у своїй викладацькій практиці І.Лучицький намагався синтезувати позитивні досягнення німецької педагогіки, перейнявши у неї програму роботи з джерелами. Взагалі основну увагу вчений приділяв не загальним лекційним курсам, а семінарам з нової історії та спеціальним курсам, які часом присвячував історії тих країн, які практично не вивчалися російською історичною наукою, зокрема історії Данії, Швеції, Іспанії. Саме під впливом одного з таких курсів розпочалося формування знаного в майбутньому вченого, засновника російської іспаністики В.Піскорського. Згадуючи практичні заняття І.Лучицького, інший його учень, відомий історик Є.Тарле, писав, що семінари професора завжди були спеціальними: там студенти мали можливість ознайомитися з копіями документів з аграрної історії Франції, які використовував у своїх дослідженнях сам вчений. Кредо І.Лучицького в науковій діяльності та у роботі зі студентами – давати якомога більший науковий індивідуальний простір дослідникам-початківцям. Саме тому при роботі з опублікованими джерелами професор так формулював тему семінарського заняття, щоб студенти самостійно шукали потрібний матеріал і знайомилися з історіографією проблеми. З цього приводу він любляв повторювати слова, сказані йому колись директором École des Chartes Ж.Кішра, про те, що, чим менше керівництва, яке часто переходить в опікування, тим більше шансів має вчений-початківець залишити слід в науці. І.Лучицький вважав, що керівник семінарів має лише спрямовувати роботу, а не заповнювати семінар собою, нічого не робити за студента⁵⁰.

Практичні заняття з історії середніх віків на історико-філологічному факультеті університету протягом останньої чверті XIX ст. вів Ф.Фортинський, який протягом 1874–1875 рр. також пройшов курс навчання у Школі Хартій, Школі вищих наук і брав участь в історичних семінарах професорів Геттінгенського університету Г.Вайтца, Р.Паулі та Фрездорфа. Значну частину часу молодий вчений присвятив семінарам Г.Вайтца (учень Л.Ранке), звертаючи особливу увагу на методику їхнього проведення. Так, на перших заняттях німецький вчений пояснював своїм слухачам загальні правила евристики – досягнення необхідної повноти матеріалу стосовно джерел і бажаної повноти історіографії, відбір джерел залежно від характеру обраної теми тощо. Наступним етапом роботи ставало визначення достовірності того чи іншого джерела, далі переходили до його внутрішньої критики, потім – до зіставлення та оцінки того, що дає та чи інша пам'ятка для дослідження обраної теми. Головним недоліком занять німецького вченого, на думку Ф.Фортинського, була непослідовність і несистематичність їхнього проведення, що стало наслідком всієї університетської систе-

ми в Німеччині, на відміну від Школи Хартій в Парижі, «де студенти головним чином вчать практично читати і розуміти середньовічні грамоти, де студенти розділені на три курси і поступово переходять від вивчення простих пам'яток до складних, і де справа поставлена значно раціональніше»⁵¹.

Звертаючись до спогадів випускника Університету Св. Володимира історика В.Піскорського, бачимо, що практичні заняття самого Ф.Фортинського були синтезом позитивних надбань німецької та французької системи історичної освіти. Зокрема після ознайомлення з основними принципами наукової роботи він пропонував студентам підготувати реферат на чітко сформульовану вузьку тему, для чого вони мали опрацювати визначене коло джерел. На семінарах Ф.Фортинського зазвичай розбиралися такі правові пам'ятки епохи середньовіччя як *Magna Charta Libertatum* (Велика хартія вольностей), пам'ятка приватного права епохи Меровінгів та Каролінгів, варварські правди, грамоти з історії міст, папські булли. При цьому головна увага зверталася на ознайомлення студентів з методикою історичних досліджень, на засвоєння ними наукових методів критики джерел. Примітно, що, за спогадами В.Піскорського, Ф.Фортинський «надавав самостійності учасників повний простір, вимагаючи від них перш за все сумлінного ставлення до джерел... Він був суворий у своїх вироках, не приховував жодних недоліків та неточностей; однак ця суворість нікого не ображала і не приводила у розпач...»⁵². Згадуючи практичні заняття професора, В.Піскорський також писав, що «Перебуваючи в 1895 р. у Парижі та ознайомлюючись із ходом практичних занять в «École des Hautes études», «École des chartes» я був приємно здивований схожістю прийомів і характером викладання, засвоєння проф. Monod, Véronin та ін. і тим, що доводилося спостерігати на семінаріях Ф.Я. (Федора Яковича – Г.Б.). І постановка питань, і вибір матеріалу, і метод їхньої розробки мали багато спільного в Паризьких і Київських історичних семінаріях». Потім автор цих рядків наводить слова, сказані колись на семінарі професора П.Виноградова (Московський університет): «...особі, яка спеціально займалася загальною історією під керівництвом Ф.Я.Фортинського та І.В.Луцицького, по суті говорячи, нічого робити в закордонних університетах і школах»⁵³.

Сформувати цілісне уявлення про місце семінарів у практиці російських університетів допоможе звернення до розкладу предметів на історико-філологічному факультеті Університету Св. Володимира. Наприклад, у 1881/82 навч. році практичні заняття зі студентами проводили: В.Антонович з російської історії, Ф.Фортинський з історії середніх віків, І.Луцицький з нової історії, В.Аландський з грецької літератури, Ф.Міщенко з грецької історіографії та ін.⁵⁴ Так, на своїх заняттях з давньоруської та південно-західноруської історії В.Антонович розбирав зі своїми студентами давньоруські пам'ятки, акти, козацькі літописи, обговорював підготовлені студентами самостійні роботи, найкращі з яких публікувалися згодом в «Университетских известиях» та інших періодичних виданнях⁵⁵. Таким чином, на початку 80-х рр. XIX ст. семінари стали звичайним явищем у житті російських університетів.

Безумовно, впровадження в університетську практику нових форм викладання, зокрема семінарських занять, позитивно вплинуло на підвищення рівня підготовки студентів та магістрантів-істориків. Масове використання протягом 60-х рр. XIX ст. практики відрядження за кордон майбутніх викладачів спричинило, в свою чергу, значне розширення наукового поля історичних досліджень. Усе це, поряд із процесами професіоналізації та інституціоналізації історичної науки в Російській імперії на зламі XIX–XX ст., зумовило появу цілої низки наукових шкіл. Найпомітніші досягнення були зроблені на ниві вивчення нової історії країн західної Європи. Засновником першої російської школи нової історії став відомий російський історик професор Московського університету В.Гер'є, серед учнів якого були, окрім медієвіста П.Виноградова, такі відо-

мі вчені-новісти, як С.Фортунатов, М.Кареев, М.Корелін, Р.Віппер, Є.Щепкін, П.Ардашев, С.Котляревський, О.Савін. Саме їхніми зусиллями вивчення нової історії було впроваджене в усіх університетах Російської імперії. З цього приводу, на нашу думку, є доречним звернення до вітального листа, написаного В.Бузескулом з нагоди п'ятдесятиріччя наукової діяльності професора В.Гер'є: «Ваші праці, особливо з історії Франції XVIII ст., становлять гордість російської науки, і ми, загальні історики, навіть ті, хто не мав щастя бути вихованцями Московського університету, багато в чому Вам зобов'язані і деякою мірою також Ваші учні»⁵⁶. Одночасно з В.Гер'є свою професорську діяльність у Києві розпочав І.Лучицький, зі школи якого вийшли к В.Клячін, М.Любович, Н.Молчановський, В.Піскорський, Є.Тарле. Окреме місце в цій когорті вчених займає професор права Московського та Петербурзького університетів М.Ковалевський, якому належить ціла низка праць із середньовічної і нової історії. Відмінною рисою всіх цих істориків було те, що вони багато працювали в архівах і бібліотеках Австрії, Англії, Італії, Іспанії, Німеччини, Франції, Швеції тощо, вводячи в науковий обіг до того не відомі документи. Переважно ці вчені зверталися до політичної, соціально-економічної та культурної історії європейських народів епохи Відродження, Реформації та Контрреформації, «старого порядку»; значно менше праць присвячувалося історії міжнародних відносин⁵⁷.

Однак найбільшу увагу російські історики-новісти приділяли дослідженню Великої французької революції та періоду, що їй передував. Це дає підставу говорити про появу особливої «російської школи» істориків французької революції. Традиційно до цієї школи, яка вже на кінець XIX ст. набула загальноєвропейського визнання, зараховують тих, чії праці були присвячені аграрній історії Франції. Сам термін «École russe» уперше вжив Ж.Жорес у «Соціалістичній історії французької революції»⁵⁸, маючи на увазі, насамперед, трьох видатних учених: М.Кареева, І.Лучицького та М.Ковалевського⁵⁹. Їхні роботи викликали значний інтерес у російських та зарубіжних науковців, спонукаючи до подальшої розробки піднятих в них проблем. До «російської школи» слід віднести також В.Гер'є – безпосереднього вчителя низки її представників, П.Ардашева, Г.Афанасьєва, О.Вульфюса, І.Іванова, О.Ону, Ф.Тарановського, Є.Тарле, В.Хорошуна та інших відомих учених⁶⁰.

Вочевидь, університетський статут 1863 р., який закріпив подальшу спеціалізацію наук, став потужним поштовхом для остаточного оформлення протягом 60–70 рр. XIX ст. чіткої структури підготовки науково-педагогічних кадрів для російської вищої школи. Ця система спиралася на двоєдину основу, тобто підготовка майбутніх викладачів велася як при російських, так і при європейських університетах. Характерно, що спочатку єдиною школою підготовки майбутніх професорів фактично стали закордонні університети, однак з часом відрядження до них надавалися лише тим, кому для написання магістерської чи докторської дисертації були справді необхідні зарубіжні архіви, бібліотеки та лабораторії. Серед істориків перевага віддавалася спеціалістам з загальної історії та історії й теорії мистецтв. Отже, завдання виховання вітчизняної науково-педагогічної зміни, починаючи з кінця 60-х рр. XIX ст., цілковито покладалося на університети, що свідчить про становлення власних традицій російської «аспірантури». Результатом реформування галузі вищої освіти на початку 60-х рр. стала поява цілої плеяди висококваліфікованих вчених-істориків, які в своїй науково-педагогічній практиці намагалися синтезувати досягнення російської та західноєвропейської наукової думки. Все це сприяло становленню самобутніх традицій російської й вітчизняної університетської освіти.

¹ Краснова Ю.В. Цели университетского исторического образования: взгляды правительства и университетской корпорации (конец XIX – начало XX века) // Историк в ме-

няющемся пространстве российской культуры: Сб. статей. – Челябинск, 2006. – С.136–147; *Чесноков В.И.* Пути формирования и характерные черты системы университетского исторического образования в дореволюционной России // Российские университеты в XIX – начале XX века: Сб. статей. – Вып.2. – Воронеж, 1996. – С.5.

² *Миллюков П.* Университеты в России // Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А.Брокгауз и И.А.Эфрон. – Т.34 а. – Санкт-Петербург, 1902. – С.788–800; *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности министерства народного просвещения. 1802–1902. – Санкт-Петербург, 1902. – 786 с.; *Фердюлин П.* Исторический обзор мер по высшему образованию в России. – Вып. 1: Академия наук и университеты. – Саратов, 1893. – 192 с.

³ *Галкин К.Т.* Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР / Под ред. Н.А.Константинова. – Москва, 1958. – 176 с.

⁴ *Эймонтова Р.Г.* Русские университеты на грани двух эпох: От России крепостной к России капиталистической / Отв. ред. С.С.Дмитриев. – Москва, 1985. – 352 с.

⁵ *Соболева Е.В.* Организация науки в пореформенной России. – Ленинград, 1983. – 264 с.

⁶ *Аврус А.И.* История российских университетов: Очерки / Моск. обществ. науч. фонд. – Москва, 2001. – 86 с.

⁷ *Иванов А.Е.* Высшая школа в России в конце XIX – начале XX века. – Москва, 1991. – 392 с.; *Его же.* Учёные степени в Российской империи XVIII в. – 1917 г. – Москва, 1994. – 195 с.; *Ivanov A.E.* Die russländische Studentenschaft an den deutschen Hochschulen Ende des 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts. Kulturhistorische Fragestellung // H.R.Peter (Hrsg.). «Schnorrer, Verschwörer, Bombenwerfer?» Studenten aus dem Russischen Reich an deutschen Hochschulen vor dem 1. Weltkrieg. – Frankfurt/Main; Berlin; Bern, 2001. – S.33–49.

⁸ Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 года / Под ред. В.Г.Кинелёва. – Москва, 1995. – 352 с.

⁹ *Чесноков В.И.* Правительственная политика и историческая наука в России 60–70-х годов XIX века. – Воронеж, 1989. – 210 с.; *Его же.* Правительство и развитие структуры исторических кафедр и наук в университетах России (по университетским уставам 1804–1869 годов) // Российские университеты в XIX – начале XX века: Сб. статей. – Вып.1. – Воронеж, 1993. – С.18–38; *Чесноков В.И.* Пути формирования и характерные черты системы... – С.3–29.

¹⁰ *Стельмах С.* Інтернаціональна наука і національна культура: Європейські університети й академічне співтовариство в оцінках вчених Київського університету (друга половина XIX – початок XX ст.) // Київська старовина. – 2003. – №1. – С.65–73; *Його ж.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX ст. – К., 2005. – 378 с.; *Його ж.* Міжнародні зв'язки істориків України в другій половині XIX століття // Вісник Київського університету імені Т.Шевченка. Історія. – Вип.38. – 1998. – С.3–9; *Stelmach S.* Hochschullehrer und Studenten aus der Ukraine in deutschen Universitäten am Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts // H.R.Peter (Hrsg.). «Schnorrer, Verschwörer, Bombenwerfer?» Studenten aus dem Russischen Reich an deutschen Hochschulen vor dem 1. Weltkrieg. – Frankfurt/Main; Berlin; Bern, 2001. – S.143–153.

¹¹ *Андреев А.Ю.* «Гумбольдт в России»: Министерство народного просвещения и немецкие университеты в первой половине XIX века // Отечественная история. – 2004. – №2. – С.38–46; *Стельмах С.* Історична наука... – С.75–76.

¹² Як вихованці професорського інституту розглядаються ті особи, які навчалися в Дерпті до кінця всього курсу, захистили тут дисертацію та отримали в Дерптському університеті наукові ступені.

¹³ *Иванов А.Е.* Учёные степени... – С.72–75; *Петров Ф.А.* Формирование системы университетского образования в России. – Т.4: Российские университеты и люди 1840 годов (Профессура и студенчество). – Ч.1: Профессура. – Москва, 2003. – С.23–39; *Таммул В.Э.* Профессорский институт и международные научные связи Тартуского университета в первой половине XIX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Тартуск. гос. ун-т. – Тарту, 1988. – С.7–13.

¹⁴ О лицах, командированных министерством народного просвещения за границу для приготовления к званию профессоров и преподавателей с 1808 по 1860 год // Журнал министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1864. – Февраль. – С.335–354.

- ¹⁵ Сборник постановлений по министерству народного просвещения (далі – СП по МНП). – Санкт-Петербург, 1865. – Т.3. – Стб.1411–1413; Сборник распоряжений по министерству народного просвещения (далі – СР по МНП). – Санкт-Петербург, 1866. – Т.2. – Отд.2. – Стб.994; *Шевченко М.М.* Конец одного Величия: Власть, образование и печатное слово в императорской России на пороге освободительных реформ. – Москва, 2003. – С.135–142.
- ¹⁶ *Фердюлин П.* Указ. соч. – С.103.
- ¹⁷ Заметка о вакантных кафедрах в наших университетах // ЖМНП. – 1862. – Август. – С.339–340.
- ¹⁸ Общий устав императорских российских университетов // ЖМНП. – 1835. – Август. – С.ЛІ–LIII; Общий устав императорских российских университетов // ЖМНП. – 1863. – Август. – С.25–26.
- ¹⁹ За попереднім загальним статутом 1835 р. філософський факультет складався з двох відділень: словесного (9 кафедр) та фізико-математичного (8 кафедр). Однак внаслідок його реформування у 1850 р. було утворено окремі історико-філологічний та фізико-математичний факультети (*Эймонтова Р.Г.* Указ. соч. – С.46).
- ²⁰ Общий устав императорских российских университетов // ЖМНП. – 1863. – Август. – С.25–26.
- ²¹ *Чесноков В.И.* Правительство и развитие структуры исторических кафедр... – С.33.
- ²² *Попова Т.Н.* Проблемно-дисциплинарная структура исторических исследований в Новороссийском университете // Российские университеты в XVIII–XX веках. – Вып.7. – Воронеж, 2004. – С.32.
- ²³ Общий устав императорских российских университетов // ЖМНП. – 1863. – Август. – С.25.
- ²⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.707. – Оп.31. – Спр.201. – Арк.1–2 зв.
- ²⁵ Извлечения из всеподданнейшего отчёта министра народного просвещения за 1870 год // ЖМНП. – 1872. – Март. – С.2.
- ²⁶ СП по МНП. – Санкт-Петербург, 1865. – Т.3. – Стб.730.
- ²⁷ Центральний історический архив Москвы (далі – ЦИАМ). – Ф.459. – Оп.2. – Ед. хр.2761. – Л.3 об. – 10.
- ²⁸ ЦИАМ. – Ф.459. – Оп.2. – Ед. хр.2524. – Л.24 а.
- ²⁹ *Стельмах С.* Исторична наука... – С.321.
- ³⁰ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф.16. – Оп.465. – Спр.904. – Арк.68–68 зв.
- ³¹ *Соболева Е.В.* Указ. соч. – С.237.
- ³² ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.30. – Спр.375. – Арк.1–8.
- ³³ *Иванов А.Е.* Учёные степени ... – С.80–81.
- ³⁴ ЦИАМ. – Ф.459. – Оп.2. – Ед. хр. 3019. – Л.1–8.
- ³⁵ СП по МНП. – Санкт-Петербург, 1871. – Т.4. – Стб.540–541.
- ³⁶ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.36. – Спр.365. – Арк.22.
- ³⁷ ДАК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.908. – Арк.40.
- ³⁸ Список лицам, отправленным от министерства народного просвещения за границу для приготовления к профессорскому званию // ЖМНП. – 1867. – Май. – С.283–292.
- ³⁹ Университетский вопрос // ЖМНП. – 1876. – Октябрь. – С.178.
- ⁴⁰ Высшее образование в России... – С.105.
- ⁴¹ Извлечения из всеподданнейшего отчёта министра народного просвещения за 1870 год // ЖМНП. – 1872. – Март. – С.1.
- ⁴² Извлечения из всеподданнейшего отчёта министра народного просвещения за 1876 год // ЖМНП. – 1878. – Август. – С.31.
- ⁴³ Материалы, собранные отделом высочайше утверждённой комиссии для пересмотра общего устава российских университетов при посещении их в сентябре, октябре и ноябре 1875 г. – Санкт-Петербург, 1876. – С.101–104.
- ⁴⁴ *Мягков Г.П., Сеницын О.В.* О методологических особенностях высшего исторического образования России XIX – начала XX в. и их значение для современного высшего педагогического образования // Новое в содержании и организации высшего педагогического образования. Материалы Всероссийской научно-практической конференции 23–24 ноября 1993 г. – Казань, 1994. – С.64–67; *Стельмах С.* Исторична нау-

ка... – С.68; Чесноков В.И. Пути формирования и характерные черты системы... – С.15.

⁴⁵ Роммель К.-Д. Спогади про моє життя та мій час. – Харків, 2001. – С.116.

⁴⁶ Стельмах С. Исторична наука... – С.81–82.

⁴⁷ Афонюшкина А.В. Изучение и преподавание новой истории в университетах России во второй четверти XIX в. – Воронеж, 2003. – 190 с.; Золотарёв В.П. Отечественные школы новоевропейской истории в России и в СССР (1860–1930 гг.) // Проблемы социально-политической истории зарубежных стран. – Сыктывкар, 1996. – С.97; Мягков Г.П., Синицын О.В. Указ. соч. – С.64–67; Чесноков В.И. Пути формирования и характерные черты системы... – С.15.

⁴⁸ Цит. за: Стельмах С. Исторична наука... – С.84–85.

⁴⁹ Историческая семинария Вуттке в Лейпциге. Отчёт магистра И.В.Лучицкого // Университетские известия (далі – УИ). – 1874. – Февраль. – С.55–68.

⁵⁰ Кареев Н.И. Памяти двух историков // Анналы. – Петроград, 1922. – №1. – С.169–170; Погодин С.Н. «Русская школа» историков: Н.И.Кареев, И.В.Лучицкий, М.М.Ковалевский. – Санкт-Петербург, 1997. – С.228–232; Тарле Е. И.В.Лучицкий как университетский преподаватель // З іменем Святого Володимира. – К., 1994. – Т.1. – С.308–309.

⁵¹ Цит. за: Стельмах С. Исторична наука... – С.85–86.

⁵² Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (далі – НИО рукописей РГБ). – Ф.604. – Карт.11. – Ед. хр.14. – Л.29–30; Рудь М.О. Професор Університету св. Володимира Ф.Я.Фортинський (1846–1902 рр.) і його праці з історії слов'яно-німецьких відносин у середні віки // Вісник Київського університету імені Т.Шевченка. Історія. – Вип.38. – 1998. – С.19–20.

⁵³ НИО рукописей РГБ. – Ф.604. – Карт.11. – Ед. хр.14. – Л.31.

⁵⁴ Обзорение преподавания в университете Св.Владимира во втором полугодии 1881–82 учебного года // УИ. – 1881. – №12. – С.168–169.

⁵⁵ Стельмах С. Исторична наука... – С.87–88.

⁵⁶ НИО рукописей РГБ. – Ф.70. – Пап.38. – Ед. хр.26. – Л.4 об. – 5.

⁵⁷ Бутенко В. Наука новой истории в России (исторический обзор) // Анналы. – 1922. – №2. – С.129–148; Золотарёв В.П. Указ. соч. – С.95–103; Кареев Н.И. Отчёт о русской исторической науке за 50 лет (1876–1926 гг.) // Отечественная история. – 1994. – №2. – С.150–151.

⁵⁸ Цим терміном французькі історики намагалися дати оцінку внеску російських дослідників у вивчення соціально-економічних проблем історії Франції останньої третини XVIII ст.

⁵⁹ Жорес Ж. Социалистическая история Французской революции. – Москва, 1977. – Т.1. – Кн.2. – С.391.

⁶⁰ Кареев Н.И. Отчёт о русской исторической науке... – С.152.

The article studies a problem of reformation of the university-lectures' training system in Russian empire in the times of Alexander II. On the example of education of national historians the author tried to analyze reasons, dynamics and nature of these changes, and to examine their consequences from the following positions: the completion of university chares by readers and professors, as well as possible varying of educational forms. Special attention is paid to determination of effectiveness of scientific trips to foreign countries in Russian university practice, namely of their role in professional historians' training.